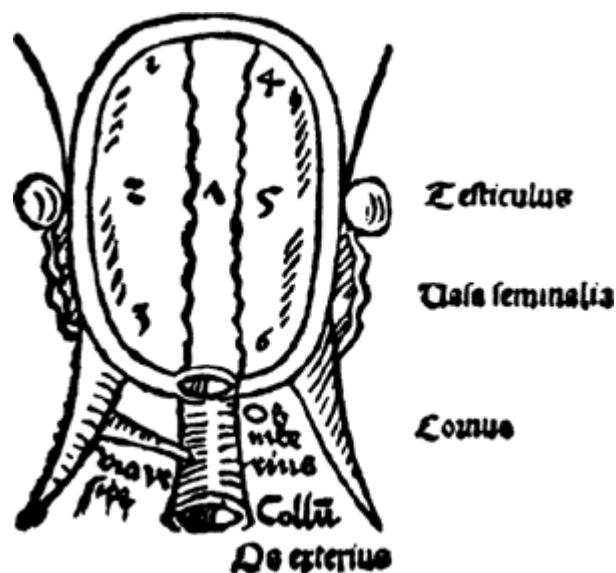

De baarmoeder, een zegen of een vloek?

Studie naar de Middeleeuwse opvattingen over de baarmoeder

Doorsnede van de baarmoeder met zeven kamers (zie de cijfers) in het *Anthropologium* van Magnus Hundt (Leipzig 1501). Uit: Harold Speert, *Iconographia Gyniatrica. A Pictorial History of Gynecology and Obstetrics* (Philadelphia 1973) 10, afb. 1-18.

Docent: prof. dr. O.S.H. Lie

Student: L.J. van de Graaf

Studentnummer: 0255076

Datum: 29 mei 2013

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inleiding	4
1. Gebruikte teksten	6
1.1. De volkstalige traditie	6
1.1.1. <i>Der mannen ende vrouwen heijmelijcheit</i>	6
1.1.2. <i>Der vrouwen heijmelijcheit</i>	7
1.1.3. <i>Van smeinscen lede</i>	8
1.2. De Latijnse traditie	9
1.2.1. <i>Trotula</i>	10
1.2.2. <i>De secretis mulierum</i>	10
1.2.3. <i>De Spermate</i>	11
2. Middeleeuwse thema's in de heijmelijcheit-teksten	13
2.1. Temperamentenleer	13
2.2. Menstruatie	15
2.3. Tweezaden theorie	17
2.4. De baarmoeder	18
3. Vergelijking volkstalige traditie en de Latijnse traditie	21
3.1. Anatomie van de baarmoeder	21
3.2. Functie van de baarmoeder	25
Conclusie	28
Literatuurlijst	32

Samenvatting

In mijn bachelor eindwerkstuk 'De baarmoeder, een zegen of een vloek?' heb ik verslag gedaan van het onderzoek naar de visie op de baarmoeder in de Middeleeuwen aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

Wat zijn de middeleeuwse opvattingen over de baarmoeder en hoe wordt deze kennis toegankelijk gemaakt in de volkstaal?

Deze vraag deel ik op in drie subvragen:

- Welke anatomie had de baarmoeder volgens de middeleeuwse opvattingen?
- Welke functie had de baarmoeder volgens de middeleeuwse opvattingen?
- Hoe verhoudt de Middelnederlandse traditie omtrent de baarmoeder zich tot de Latijnse bronnen?

Uit de Middelnederlandse artesteksten *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*, *Der vrouwen heimelijcheit* en *Van smeinscen lede* heb ik opvattingen over de baarmoeder gereconstrueerd. Deze opvattingen heb ik getoetst aan een drietal Latijnse teksten die als autoriteit golden in de Middeleeuwen: de *Trotula*, *De Secretis Mulierum* en *De Spermate*. Belangrijke thema's als de temperamentenleer, de menstruatiemythe, de tweezaden theorie en de zevenkamerige baarmoeder worden uitgebreid behandeld in de Middelnederlandse en Latijnse teksten en worden in dit werkstuk toegelicht aan de hand van secundaire literatuur.

Uit de vergelijking tussen de Middelnederlandse en Latijnse teksten komt geen eenduidig beeld naar voren over de anatomie van de baarmoeder. Over de functies, voortplanting en het in balans houden van de humoren, waren de teksten eensluidend. In alle teksten komen ambivalente opvattingen over de baarmoeder voor. De baarmoeder is een niet volledig ontwikkeld orgaan, gevuld met giftige stoffen. En desondanks is de baarmoeder ook een orgaan dat leven brengt en leven in stand houdt. Er wordt hier een karikatuur van de algemene visie op de vrouw geschetst. Een visie waarin de vrouw als een niet volledig ontwikkeld, incompleet, minderwaardig mens wordt neergezet, maar desondanks drager van leven is.

Kortom, de middeleeuwse opvatting over de baarmoeder blijft een raadsel: het is zowel een zegen als een vloek!

Inleiding

In de cursus 'Gezondheid en seksualiteit in de Middeleeuwen' maakte ik voor het eerst kennis met de artesliteratuur. Centraal stond de tekst *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*. Deze tekst is een medische verhandeling over het vrouwelijke en mannelijke lichaam, seksualiteit en voortplanting. Bij het vertalen van de tekst bleken er opvallend veel overeenkomsten met de *Trotula*¹ te zijn. Deze Latijnse tekst geeft een beschrijving van diverse vrouwenziekten en de mogelijke behandeling daarvan. De *Trotula* lijkt als bron gebruikt te zijn bij het schrijven van *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*. Vermoedelijk zijn er ook andere bronnen gebruikt bij het schrijven van de tekst. Dat werpt de vraag op hoe de Middelnederlandse tekst zich verhoudt tot de Latijnse traditie. Om meer inzicht te krijgen in de manier waarop wetenschappelijke kennis vanuit het Latijn werd overgedragen naar de volkstaal (het proces van vernacularisatie), zal ik in het kader van deze scriptie mijn onderzoek beperken tot de kennisoverdracht van een specifiek aspect van de middeleeuwse vrouwengeneeskunde: de baarmoeder.

Onderzoeksvraag

Om inzicht te krijgen in de middeleeuwse visies op de baarmoeder en het proces van kennisoverdracht heb ik de volgende onderzoeksvraag opgesteld:

Wat zijn de middeleeuwse opvattingen over de baarmoeder en hoe wordt deze kennis toegankelijk gemaakt in de volkstaal?

Deze vraag deel ik op in drie subvragen:

- Welke anatomie had de baarmoeder volgens de middeleeuwse opvattingen?
- Welke functie had de baarmoeder volgens de middeleeuwse opvattingen?
- Hoe verhoudt de Middelnederlandse traditie omtrent de baarmoeder zich tot de Latijnse bronnen?

Werkwijze

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden ga ik als volgt te werk. Uit drie Middelnederlandse artesteksten probeer ik een beeld van de baarmoeder te construeren. De door mij gekozen teksten zijn: *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*, *Der vrouwen*

¹ Monica H. Green (ed. and transl.), *The Trotula. An English Translation of the Medieval Compendium of Women's Medicine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, (2002).

heimelijcheit en *Van smeinscen lede*. Deze teksten vallen onder de noemer van heimelijcheit-teksten, ook wel vrouwenleerteksten genoemd². In deze teksten worden onderwerpen behandeld met betrekking tot de anatomie, gezondheid en seksualiteit van de vrouw. Vervolgens vergelijk ik de opvattingen over de anatomie en de functie van de baarmoeder in deze teksten met een drietal gezaghebbende Latijnse bronnen. Met deze onderzoeksmethode verwacht ik een beeld te krijgen van de wijze waarop kennis over de baarmoeder toegankelijk werd gemaakt in de volkstaal.

Onderzoeksmateriaal

De werkeditie van W. Kuiper gebruik ik als basistekst van *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*. Ik heb gekozen voor deze editie omdat deze het meest compleet is. De kritische editie van N. de Pauw van het Brusselse handschrift is door W. Kuiper naast de diplomatische editie van E. Huizenga van het Weense handschrift geplaatst. Bij het analyseren van deze teksten heb ik mij geconcentreerd op de passages over de baarmoeder. Dit heb ik ook gedaan met de Middelnederlandse teksten *Der vrouwen heimelijcheit*³ en *Van smeinscen lede*⁴. Vervolgens heb ik ook een drietal Latijnse bronnen (in vertaling) onderzocht op hun uiteenzettingen over de baarmoeder. Dit zijn: *Trotula*, *De Secretis Mulierum*⁵ en *De Spermate*⁶. Deze bronnen waren in de Middeleeuwen gezaghebbend op het gebied van de vrouwengeneeskunde en zijn naar alle waarschijnlijkheid ook (gedeeltelijk) als bron gebruikt door de auteurs van de gekozen Middelnederlandse teksten⁷. Aan de hand van secundaire literatuur heb ik onderbouwing en toelichting gezocht voor mijn bevindingen.

² Lie, O.S.H., *Vrouwengeheimen. Geneeskunst en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur*. Leiden, uitgeverij De Buitenkant, 1999, p. 16.

³ De tekst zoals weergegeven in Lie, O.S.H., en Kuiper, W., *The Secrets of Women in Middle Dutch. A bilingual edition of Der vrouwen heimelijcheit in Ghent University Library Ms 444*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2011.

⁴ De tekst zoals weergegeven in Elaut, L., *Van Smeinscen lede, een middelnederlands geneeskundig geschrift, zijn betekenis in het raam van de medische literatuur der dertiende eeuw*. Sint-Niklaas: Scheerders van Kerchove N.V., 1956.

⁵ De vertaling van deze tekst: Lemay, H.(trans.), *Women's Secrets: A Translation of Pseudo-Albertus Magnus' De secretis mulierum' with Commentaries*. Albany: State University of New York Press, 1992.

⁶ De vertaling van deze tekst van Pahta, P., *Medieval Embryology in the Vernacular: The Case of 'De Spermate'*. Société N ophilologique, Helsinki, 1998.

⁷ Huizenga, E., *Een nuttelike practijke van cirurgien. Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818*. Verloren, Hilversum, 1997, p. 94.

1. Gebruikte teksten

1.1. De volkstalige traditie

Latijn is eeuwenlang de taal van de wetenschap geweest en niet toegankelijk voor leken, die deze taal niet machtig waren. In de 12^e eeuw kwam daar verandering in. De wetenschappelijke, in het Latijn geschreven, kennis werd toegankelijk gemaakt door de teksten te vertalen in de volkstaal (vernacularisatie). Ook werd kennis van de lekenbevolking, die altijd mondeling werd overgeleverd op papier gezet. Vanaf deze periode leerden ook veel meer leken lezen en schrijven, waardoor ze toegang hadden tot deze kennis⁸. Echter, bij het proces van vernacularisatie is zelden de oorspronkelijke tekst letterlijk vertaald. Er werden gedeelten van de oorspronkelijke tekst weggelaten, onderdelen gewijzigd en/of toegevoegd: kortom, de tekst werd afgestemd op het niveau en de beleving van de lezer. Voor zover nu bekend zijn de heimelijcheit-teksten voornamelijk terug te leiden op de volgende Latijnse werken: *De Secretis mulierum*, *Liber Trotula*, *De Spermate* en *De Natura Rerum*. *De Secretis mulierum* is hoofdzakelijk een natuurfilosofisch, theoretisch werk en de *Liber Trotula* een geneeskundig, therapeutisch werk. *De Spermate* is een verhandeling over de voortplanting en *De Natura Rerum* is een encyclopedisch werk met veel natuurkundige kennis. De volkstalige traditie gebaseerd op deze werken zijn grofweg onder te verdelen in vier groepen:

- *Groep A*: Bondige vertaling van de *Liber Trotula*, over de fysiologie van de vrouw, menstruatie en vrouwenkwalen. Proza.
- *Groep B*: Combinatie van *Liber Trotula*, *Secretis Mulierum* en *De Spermate*. Versvorm.
- *Groep C*: Vrije vertaling *Liber Trotula*, over gynaecologie en verloskunde. Doelgroep: vrouwen. Proza.
- *Groep D*: Combinatie van *Secretis Mulierum* en *De Natura Rerum*. Versvorm.⁹

1.1.1. *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*

⁸ Lie, O.S.H., *Vrouwengeheimen. Geneeskunst en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur*. Leiden, uitgeverij De Buitenkant, 1999, p. 15-16.

⁹ Goyens, M., Leemans, P. de., Smets, A. (eds.), *Science Translated. Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*. University Press, Leuven, 2008, p. 452-457.

De tekst *Der mannen ende vrouwen heimelijchede* valt in groep B van de bovengenoemde verdeling. De tekst in versvorm is een combinatie van onder andere *Liber Trotula*, *Secreta Mulierum* en *De Spermate*.

De tekst is overgeleverd in twee handschriften. Eén handschrift is bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel (KB 15624-41) en dateert van 1351. Dit handschrift heeft 148 bladen en 2 of 3 kolommen per bladzijde met 50-53 regels per kolom. In het handschrift zijn diverse andere teksten te vinden waaronder *Natuurkunde van het geheelal*, uittreksels uit *Heimelijcheit der heimelijcheden* en *Der naturen bloeme*.¹⁰

Het andere handschrift is te vinden in de Oostenrijkse Nationalbibliothek (2818) in Wenen. Het handschrift heeft 318 bladen, 2 kolommen en 33-37 regels per kolom¹¹. Waarschijnlijk is het handschrift rond 1490 tot stand gekomen¹². Dit handschrift bevat astrologische, astronomische, geneeskundige, heelkundige en farmaceutische teksten. Het vermoeden bestaat dat dit handschrift in een bibliotheek van een middeleeuwse chirurg heeft gestaan. De tekst *Der mannen ende vrouwen heimelijchede* is samen met drie andere teksten in het handschrift, waaronder *Van smeinscen lede*, een vreemde eend in de bijt. Deze teksten zijn namelijk in rijmvorm geschreven in tegenstelling tot de andere teksten. Deze rijmteksten zijn gegroepeerd aan het einde van het handschrift. Teksten op rijm waren meestal voor leken, vakliteratuur daarentegen werd in prozavorm geschreven¹³.

De tekst in de twee handschriften komt grotendeels overeen. Wel is er een aantal verschillen door weglatingen, wijzigingen en toevoegingen. Het meest opvallende verschil is de inleiding van ongeveer 50 versregels. Deze is alleen in het handschrift van Brussel te vinden en ontbreekt in het Weense handschrift¹⁴. *Der mannen ende vrouwen heimelijchede* is vermoedelijk voor geïnteresseerde leken geschreven en is vanwege de inhoud waarschijnlijk ook een informatiebron geweest voor medici¹⁵. De tekst handelt over de (on)vruchtbaarheid van voornamelijk vrouwen, maar ook van mannen. Het geeft instructies hoe onvruchtbaarheid en allerlei kwalen van de geslachtsorganen behandeld kunnen worden.

1.1.2. *Der vrouwen heijmelijcheit*

¹⁰ Biemans, J.A.A.M., 'Het chirurgijnsboek van Jan van Aalter. Over schaalvergroting en nieuwe toepassingen bij de productie en vormgeving van het handgeschreven boek in de veertiende eeuw.' In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, jaargang 6, 1999, p. 67-86.

¹¹ Huizenga, E., 2004, band 1, p. 23, 31-33.

¹² Huizenga, E., 2004, band 1, p. 60-61.

¹³ Huizenga, E., *Het Weense arteshandschrift, diplomatische editie*. Verloren, Hilversum, 2004, band 1, p. 11-14.

¹⁴ Kuiper, W., *Der mannen ende vrouwen heimelijchede*. Werkeditie, 2012.

¹⁵ Huizenga, E., 1997, p. 102.

Der vrouwen heimelijcheit is een bijzonder werk. Het is een artestekst, waarin lyrische liefdeselementen zijn verweven. Het werk is opgedragen aan Margareta Godevartse¹⁶ en is vermoedelijk in eerste instantie geschreven voor een vrouwelijk lekenpubliek, hoewel het ook door medici gebruikt werd om kennis te vergaren¹⁷. Het werk kan onder groep D worden geplaatst (zie paragraaf 1.1). Deze tekst in versvorm is nauw verwant met *De secretis mulierum*¹⁸. Tot nu toe zijn er echter geen Latijnse artesteksten met lyrische elementen bekend. Er bestaan echter wel Oudfranse teksten in deze vorm, een voorbeeld is de tekst *Secrés des dames*. Deze tekst heeft mogelijk als voorbeeld voor *Der vrouwen heimelijcheit* gediend¹⁹.

De tekst is bewaard in een handschrift in de universiteitsbibliotheek van Gent (444). Naast *Der vrouwen heimelijcheit* bevat het handschrift ook een tekst over gelaatkunde, een korte verhandeling over de Eucharist en een raadsel over de Bijbelse figuur Kaïn²⁰. De onbekende schrijver geeft aan dat het werk gekopieerd is in april 1405. Het oorspronkelijke werk is waarschijnlijk ouder²¹. Er is melding gemaakt van een exemplaar van de tekst in 1631. Dit exemplaar is echter nooit teruggevonden²². De tekst geeft veel informatie omtrent vruchtbaarheid, onvruchtbaarheid, conceptie, oorsprong en groei van een embryo, foetus en baby evenals de anatomie van de geslachtsorganen. Er wordt in deze tekst echter weinig advies gegeven over de behandeling van vrouwenkwalen.

1.1.3. *Van smeinscen lede*

De combinatie van *De secretis mulierum* en *Van smeinscen lede* valt in de groep D (zie paragraaf 1.1.). De laatstgenoemde tekst is een bewerking in versvorm van *De Natura Rerum*²³ van Thomas van Cantimpré²⁴. *Van smeinscen lede* is een natuurhistorisch studieboek door een onbekende auteur geschreven voor klerken²⁵. De tekst is, voor zover bekend, in zijn geheel overgeleverd in een handschrift in Brussel (KB 19308)²⁶. Deze tekst dateert uit de 14e eeuw en telt 2027 verzen²⁷.

Tevens is er een afschrift bewaard gebleven in het Weense handschrift uit ca. 1490

¹⁶ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 37.

¹⁷ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 48-49.

¹⁸ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 42.

¹⁹ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 44.

²⁰ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 9.

²¹ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 44-48.

²² Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 43.

²³ NB: Voor dit werk wordt ook wel de titel *De Naturis Rerum* gebruikt.

²⁴ Elaut, L., 1956, p. 12.

²⁵ Elaut, L., 1956, p. 42-44.

²⁶ Uit het werk van L. Elaut kan ik niet opmaken of er nog meer teksten in de Brusselse codex (KB 19308) te vinden zijn. Helaas voert het in het kader van dit onderzoek te ver om dat verder uit te zoeken.

²⁷ Elaut, L., 1956, p. 47-50.

dat in de Osterreichische Nationalbibliothek (2818) bewaard is. In dit handschrift volgt *Van smeinscen lede* op de tekst *Der mannen ende vrouwen heimelijchede*²⁸. Ten slotte zijn er tekstfragmenten bekend, waarvan men denkt dat ze eind 15^e eeuw geschreven zijn^{29, 30}.

Deze tekst is onderverdeeld in drie delen. Het eerste deel bespreekt de anatomie van het menselijk lichaam, het tweede deel gaat over bevruchting en bevalling en het derde deel behandelt voorschriften om de humoren in balans te kunnen houden.

1.2. De Latijnse traditie

Wetenschappelijke kennis werd al in het Oude Griekenland op papier gezet. Van o.a. Hippocrates (5^e eeuw voor Christus), Aristoteles (4^e eeuw voor Christus) en Galenus (130-200 na Christus) zijn medische geschriften overgeleverd. In de oudheid was er echter geen duidelijke scheiding tussen de verschillende wetenschappelijke vakgebieden. Zo waren wijsbegeerte en geneeskunde nauw met elkaar verweven. De werken van de grote denkers zijn niet of nauwelijks overgeleverd in hun oorspronkelijke staat.

Vanaf de 5^e eeuw na Christus werden in het West-Romeinse rijk wetenschappelijke geschriften vertaald uit het Grieks in het Latijn, vaak met censuur van de kerk. Deze vertalingen werden in de daaropvolgende eeuwen gebruikt en bewaard in de kloosters. De Alexandrijnse school heeft een belangrijke rol gespeeld bij het vertalen en interpreteren van de Griekse kennis. Tegen de 9^e eeuw na Christus werden de werken ook in het Arabisch vertaald. Avicenna en Averroës zijn in dit verband bekende vertalers. Zij werden niet gehinderd door kerkelijke censuur. Vanaf de 12^e eeuw werd het medische vak steeds minder door monniken uitgevoerd. Er kwam meer en meer behoefte aan onderricht in genees- en heelkunde middels medische geschriften. Er ontstonden vertaalcentra in onder andere Salerno en Monte Cassino. In deze vertaalcentra werden nieuwe vertalingen gemaakt en teksten gekopieerd. Veel oorspronkelijk Griekse teksten waren in het Arabisch vertaald en werden nu weer omgezet in het Latijn. Een belangrijke vertaler, die teksten vanuit het Arabisch naar het Latijn vertaalde, was Constantijn de Afrikaan.

Er is een grote tijdsspanne tussen de oorspronkelijke Griekse teksten en de teksten die in de 12^e eeuw het licht zagen. In deze periode is er veel aan de teksten veranderd.

²⁸ E. Huizinga, 2004, band 1, p.89.

²⁹ Elaut, L., 1956, p. 47-50.

³⁰ Voor dit werkstuk heb ik de editie van *Van smeinscen lede* van L. Elaut gebruikt. Uit zijn werk maakte ik op dat bij hem het bestaan van het de Weense codex niet bekend is, hij spreekt er in het geheel niet over. Voor zover ik uit heb kunnen zoeken is het bestaan van de Weense versie voor het eerst door R. Jansen-Sieben gedocumenteerd (E. Huizinga, 2004, woord vooraf). Ik heb geen informatie kunnen vinden over een vergelijking tussen beide versies van *Van smeinscen lede*. Het voert hier te ver om hier verder onderzoek naar te doen.

Zo zijn er vaak gedeelten weggelaten, commentaren toegevoegd, samenvattingen gemaakt, zijn verschillende teksten samengevoegd, heeft een vertaler geprobeerd verschil van inzicht weg te verdoezelen en is er een religieus accent aan toegevoegd. Al deze veranderingen leiden tot aanzienlijke moeilijkheden bij het opsporen van auteur of auteurs, evenals de oorspronkelijke tekst en het gedachtegoed³¹.

1.2.1. *Trotula*

Van de late 12^e eeuw tot in de 15^e eeuw was de *Liber Trotula* (hierna *Trotula*) het meest populaire boek inzake vrouwengeneeskunde. Het werk is in de meeste West-Europese landen vertaald in de volkstaal, al dan niet aangevuld met informatie uit andere bronnen³². De *Trotula* is een handboek geweest voor medici en niet-medici, voor wetenschappers en leken³³.

Het werk bestaat uit drie delen die door een onbekende zijn samengevoegd:

- Over de aandoeningen bij vrouwen;
- Over de behandeling van vrouwen;
- Over verzorging van vrouwen³⁴.

Alleen het tweede werk is toegeschreven aan een vrouwelijke auteur, Tro(c)ta. De andere teksten zijn anoniem³⁵. Grondig onderzoek van de *Trotula* heeft uitgewezen dat de tekst een veelheid aan bronnen heeft gekend³⁶. Er zijn voor zover we nu weten 122 Latijnse handschriften en 55 volkstalige edities van de *Trotula* overgeleverd³⁷. De door M.H. Green vertaalde Latijnse tekst is gereconstrueerd uit 9 manuscripten, daterend uit de 2^e helft van de 13^e eeuw tot de 1^e helft van de 14^e eeuw³⁸. De tekst geeft een verhandeling over allerlei kwalen rondom de vruchtbaarheid en onvruchtbaarheid van vrouwen en adviezen omtrent de behandeling daarvan. Het laatste deel beschrijft de schoonheidsidealen van de vrouw en hoe deze bereikt kunnen worden met cosmetische hulpmiddelen.

1.2.2. *De secretis mulierum*

De tekst *De secretis mulierum* is samengesteld door een leerling van Albertus Magnus. Het werk bestaat gedeeltelijk uit een samenvoeging van werk van Albertus Magnus en is gedeeltelijk geschreven in de geest van diens gedachtegoed. De auteur

³¹ Green, M. H., 2002, p. 1-3 en Pahta, P., 1998, p. 5-8, 15-18 .

³² Green, M. H., 2002, p. xi.

³³ Green, M. H., 2002, p. 60.

³⁴ De Nederlandse vertaling van de 3 *Trotula*-delen heb ik overgenomen uit: Lie, O.S.H., 1999, p. 14.

³⁵ Green, M. H., 2002, p. xii.

³⁶ Green, M. H., 2002, p. xii.

³⁷ Lie, O.S.H., 1999, p. 14-15.

³⁸ Green, M. H., 2002, p. xiv.

verwijst veel naar autoriteiten, zoals bijvoorbeeld Aristoteles, Hippocrates en Averroes. Hun opvattingen worden letterlijk overgenomen of gebruikt om de ideeën van de auteur van *De secretis mulierum* te ondersteunen. Ook komt het voor dat er bepaalde uitspraken aan een autoriteit worden toegeschreven, die niet van deze autoriteit afkomstig zijn³⁹. De tekst is geschreven voor priesters en is in de natuurfilosofische traditie geschreven. De informatie uit de tekst was van nut bij het uitoefenen van hun pastorale functie. Daarnaast waarschuwt de tekst voor de vrouw, die door haar kwade natuur een gevaar kan vormen voor onschuldige mensen⁴⁰. *De secretis mulierum* is ontstaan rond het einde van de 13^e eeuw. Voor zover bekend is de tekst overgeleverd in 83 handschriften en zijn er in de 15^e en 16^e eeuw ook nog eens meer dan 120 gedrukte edities verschenen⁴¹. H.R. Lemay heeft voor de vertaling in het Engels de editie uit 1580, bewaard te Lyon, als basis gebruikt. Waar nodig maakt zij ook gebruik van andere edities om onduidelijke gedeelten te verhelderen⁴². Naast de oorspronkelijke tekst zijn er ook veel commentaren op de tekst overgeleverd. Vaak is er zelfs een vermenging van tekst en commentaar overgeleverd. In de editie van H.R. Lemay zijn gedeelten van twee commentaren toegevoegd. Commentaar A is ook in de editie van 1580 Lyon te vinden en commentaar B is overgeleverd in de editie van 1508 uit Venetië⁴³. *De secretis mulierum* bevat natuurfilosofische en medische kennis over conceptie, vruchtbaarheid, onvruchtbaarheid en mogelijke behandeling daarvan, evenals groei en ontwikkeling van de baby in de baarmoeder. Voorts ook de invloed van de planeten op de vruchtbaarheid en op de ontwikkeling van een ongeborene. In de tekst worden soms ook strijdige visies besproken. Voorbeelden hiervan zijn de discussies over hoe het zaad omgevormd wordt tot embryo⁴⁴ of hoe een dier zonder aanwezig zaad kan ontstaan⁴⁵. Aan de oorsprong van deze verschillende visies ligt ook de aard van het vakgebied van filosofen en medici: filosofen willen samenhang in verschijnselen doorgronden, de medici zijn pragmatisch en willen genezen⁴⁶.

1.2.3. *De Spermate*

De auteur van het oorspronkelijke werk van *De Spermate* is niet bekend. Het werk werd in de Middeleeuwen toegeschreven aan Galenus. Onderzoek heeft echter

³⁹ Lemay, H.R. 1992, p. 17.

⁴⁰ Lemay, H.R., 1992, p. 16.

⁴¹ Lemay, H.R., 1992, p. 1-2.

⁴² Lemay, H.R., 1992, p. 2.

⁴³ Lemay, H.R., 1992, p. 2-3.

⁴⁴ Lemay, H.R., 1992, p. 62-65.

⁴⁵ Lemay, H.R., 1992, p. 96-97.

⁴⁶ Lemay, H.R., 1992, p. 33.

uitgewezen dat dit onjuist is. Vooral het gedeelte over de zevenkamerige baarmoeder is niet conform het gedachtegoed dat Galenus in zijn werken weergeeft⁴⁷. De inhoud van de tekst doet vermoeden dat het werk in de Alexandrijnse en Byzantijnse traditie van de 3^e eeuw na Christus geplaatst kan worden⁴⁸. In de 12^e-15^e eeuw zijn er Latijnse kopieën verschenen in West-Europa, waarschijnlijk voor wetenschappers. Onderzoek doet vermoeden dat Constantijn de Afrikaan de Latijnse vertaling heeft verzorgd, waarna verdere verspreiding heeft plaatsgevonden. Er zijn circa 38 handschriften van de Latijnse tekst onder verschillende titels overgeleverd⁴⁹. Voor zover bekend bestaat er slechts één volkstalige kopie, namelijk in het Middel-Engels⁵⁰. Deze kopie heb ik gebruikt voor dit werkstuk. Het is niet bekend wie de kopiist is geweest en welke Latijnse versie de kopiist heeft gebruikt⁵¹.

De Spermate geeft een verhandeling over het zaad van zowel de vader als de moeder en de ontwikkeling van het zaad tot een volwaardig, levensvatbaar kind. De invloed van de stand van de sterren en planeten en de gezindheid van God op de lichamelijke en karakterologische ontwikkeling van het kind wordt hierbij ook uitgebreid behandeld.

⁴⁷ Pahta, P., 1998, p. 97.

⁴⁸ Pahta, P., 1998, p. 95.

⁴⁹ Pahta, P., 1998, p. 94-96.

⁵⁰ Pahta, P., 1998, p. 97.

⁵¹ Pahta, P., 1998, p. 102.

2. Middeleeuwse thema's in de heimelijkheid-teksten

De Middelnederlandse en Latijnse heimelijkheid-teksten zijn gebaseerd op denkbeelden die in sommige opzichten wezenlijk verschillen van onze hedendaagse opvattingen. Voor een beter begrip van de opvattingen in de teksten licht ik in dit hoofdstuk enkele onderwerpen toe. Dit doe ik met verwijzing naar een aantal passages uit de tekst *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*.

2.1. Temperamentenleer

In regel 1121-1150 van *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* wordt gesproken over het belang van het afvoeren van de kwade humoren bij de vrouw. De humoren zijn een onderdeel van de complexe temperamentenleer die het wereldbeeld van de Middeleeuwer vormgeeft.

De temperamentenleer vindt haar oorsprong in de 5^e eeuw voor Christus in de elementenleer. De elementenleer is ontwikkeld door de wijsgeer Empedokles. Hij ging ervan uit dat alles wat is, ontstaan is uit een of meerdere van de vier basiselementen. De basiselementen hebben alle een primaire kwaliteit:

- Aarde - Droog
- Water - Vochtig
- Lucht - Koud
- Vuur - Warm

De grondlegger van de geneeskunde, Hippocrates (eind 5^e eeuw voor Christus), paste de elementenleer ook toe op de vier humoren of lichaamssappen:

- Aarde - Droog - Zwarte gal
- Water - Vochtig - Slijm
- Lucht - Koud - Bloed
- Vuur - Warm - Gele gal

Galenus ontwikkelde in de 2^e eeuw na Christus aan de hand van het werk van Empedokles en Hippocrates de temperamentenleer. Hierin koppelt hij twee eigenschappen aan de humoren:

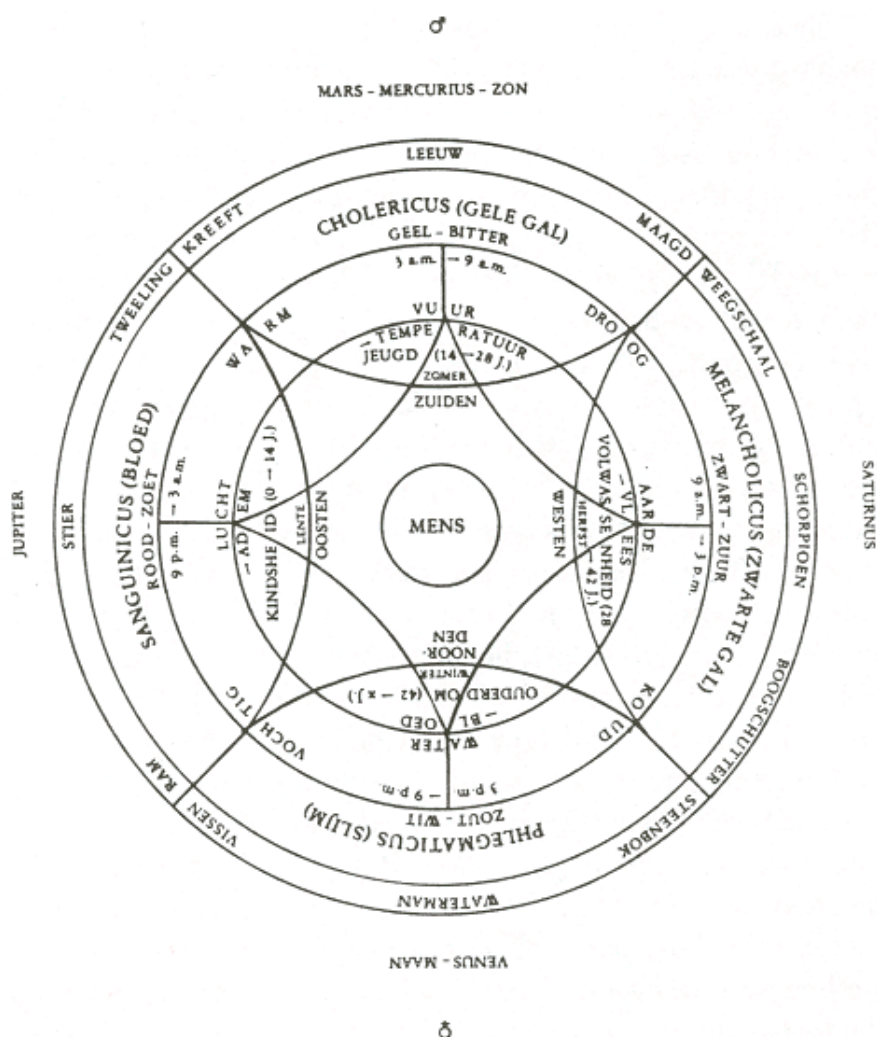
- Zwarte gal - droog en koud
- Slijm - koud en vochtig
- Bloed - vochtig en warm
- Gele gal - warm en droog

Het systeem van lichaamssappen is met elkaar verbonden. De samenstelling van de lichaamssappen wisselt als gevolg van allerlei invloeden zoals voedsel, temperatuur,

maar ook stand van sterren en planeten en de levensfasen van het individu. De overheersende humor maakt uit welk temperament het individu heeft. De temperamentenleer wordt vervolgens door de Islamitische geneeskunst verder uitgebreid en ook toegepast op de fysieke eigenschappen van de mens⁵².

De geneeskunst in de Middeleeuwen is gebaseerd op de elementenleer. Men geloofde immers dat ziekte het gevolg was van een verstoring van de balans in de humoren. De medicijnen en andere geneesmiddelen werden afgestemd op het type van de persoon. Ook werd bij de behandeling ter genezing van kwalen rekening gehouden met de stand van sterren en planeten, omdat zij invloed hadden op de zieke, de ziekte/kwaal en op de geneesmiddelen (planten bestaan immers ook uit natuurlijke elementen)⁵³.

In onderstaand schema is de elementenleer in relatie tot de micro- en macrokosmos schematisch weergegeven:

⁵² Lie, O.S.H. (e.a.), 2006, p. 73-75 en Jansen-Sieben, R., 1985, p. 161-163.

⁵³ Lie, O.S.H. (e.a.), 2006, p. 76-77.

Uit: Jansen-Sieben, R., 'De vrouw in de medische literatuur'. In: Stuij, R.E.V. en Vellekoop, C. (red.), *Middeleeuwen over vrouwen*. HES uitgevers, Utrecht, 1985, deel 2, p.162.

Uit het schema blijkt dat de man overwegend warm en droog is. De vrouw is echter overwegend koud en vochtig. De ideale combinatie is warm en droog, de man wordt dan ook gezien als de perfecte mens. De vrouw daarentegen is imperfect. Dit is onder andere zichtbaar doordat haar geslachtsdelen, die equivalent zijn aan die van de man, niet buiten het lichaam zijn ontwikkeld⁵⁴.

Er bestonden volgens de leer van Galenus 4 typen mensen. Elk type heeft een aantal prominente eigenschappen als gevolg van de dominerende humor:

- Cholericus: dapper, snel, wraakzuchtig en wellustig, intelligent;
- Flegmaticus: traag, laf en onverstandig;
- Sanguinicus: warmbloedig, levenslustig;
- Melancholicus: zwaarmoedig.

Welke combinatie van humoren een mens heeft, is onder andere afhankelijk van de stand van de planeten en sterren bij de conceptie en bij de geboorte. Dit wordt uitgebreid uiteengezet in onder andere *De Spermate*. Door rekening mee te houden met de stand van de planeten en sterren bij de gemeenschap konden toekomstige ouders in ieder geval enige invloed uitoefenen op het karakter van het kind⁵⁵.

2.2. Menstruatie

Als gevolg van de samenstelling van de humoren is een vrouw niet heet genoeg om de overtollige afvalstoffen af te breken of uit te zweten. Om de afvalstoffen toch kwijt te raken en niet ziek te worden menstrueert een vrouw. Daarnaast is de menstruatie een teken van vruchtbaarheid. De menstruatie heet dan ook 'bloemen', want zonder bloei kan er geen kind groeien. Dit is een beknopte samenvatting van de regels 1046-1068 van *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*.

De menstruatie is een veelbesproken onderwerp in de heimelijkcheit-teksten. In de Middeleeuwen kende men aan het menstruatieproces de volgende functies toe:

- Menstruatiebloed is het afval dat de vrouw niet zelf kan verteren vanwege haar koude natuur⁵⁶. De overtollige humoren worden afgevoerd via de menstruatie⁵⁷.

⁵⁴ Pahta, P., 1998, p. 37 en Lie, O.S.H. (e.a.), 2006, p. 79-80.

⁵⁵ Lie, O.S.H. (e.a.), 2006, p. 83.

⁵⁶ Zie bv. Lemay, H.R., 1992, p. 68.

⁵⁷ Kuiper, W., 2012, r.1097-1098. Mijns inziens is er een verschil tussen afvalstoffen van eten wat wordt verteerd en overtollige humoren/lichaamssappen. Deze laatste zijn wel een restproduct van de afvalstoffen. Het voert te ver in deze scriptie om exact het verschil te kunnen weergeven. Naar mijn idee zag men in de Middeleeuwen tussen deze stoffen wel een verschil, maar werden de begrippen door elkaar gebruikt.

- Menstruatiebloed is om de humoren in balans te houden.
- Zonder menstruatie is een vrouw niet vruchtbaar⁵⁸.
- Tijdens zwangerschap en gedurende borstvoeding wordt menstruatiebloed omgezet in voedsel voor het kind⁵⁹.

Een van de opvattingen was dat menstruatie wordt opgewekt door gemeenschap⁶⁰. Dit heeft tot gevolg dat gemeenschap met een zwangere of zogende vrouw gevaar zou kunnen opleveren voor het kind, want door het opwekken van de menstruatie blijft er geen voeding meer over voor het kind⁶¹. In de teksten *Der vrouwen heimelijcheit* en *De secretis mulierum* wordt aangegeven dat zwangere vrouwen juist extra behoefte hebben aan gemeenschap. De vermelde reden is het feit dat de vrouw van binnen wordt verhit door niet afgedreven menstruatiebloed⁶².

Menstruatie is een tweeslachtig fenomeen. Aan de ene kant brengt het leven en aan de andere kant veroorzaakt het ziekte en verderf. Vooral dit laatste wordt uitgebreid uiteengezet in de Middelnederlandse en Latijnse teksten. Daarin wordt gesproken over de gevolgen van het uitblijven van de menstruatie⁶³, waardoor het lichaam vergiftigd wordt. Ook kan een kind dat in aanraking komt met menstruatiebloed zeer schadelijke gevolgen ondervinden. Het kind kan sterven of ernstig beschadigd raken door het bloed⁶⁴.

De Secretis mulierum onderscheidt zich van de *Trotula*-traditie door sterk de nadruk te leggen op de kwalijke kant van de menstruatie. Dit verschil wordt veroorzaakt door de natuurfilosofische benadering in *De Secretis mulierum*. Voorbeelden van deze negatieve opvatting zijn: menstruerende vrouwen laten spiegels dof worden, conceptie als gevolg van gemeenschap met een menstruerende vrouw zorgt voor melaatse kinderen, een haar met menstruatiebloed onder een steen verandert in een slang⁶⁵, etc. Deze mythes vormen een illustratie van het vrouwbeeld dat hier geschetst werd. Een vrouw is een imperfecte man, zij is minderwaardig. Deze minderwaardigheid wordt door de menstruatie gedemonstreerd. Haar lichaam kan immers niet alles zelf verteren vanwege haar zwakke koude natuur. Het menstruatiebloed is gif, dat afkomstig is uit de vrouw zelf

⁵⁸ In Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 72, r. 245-249, wordt dit onder andere beschreven.

⁵⁹ Dit is onder andere vermeld in Kuiper, W., 2012, r. 829-842.

⁶⁰ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 70, r. 184-189.

⁶¹ Jacquart, D. en Thomasset, C., 1988, p.72.

⁶² Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 130, r. 1493-1495 en Lemay, H.R., 1992, p. 76.

⁶³ Kuiper, W., 2012, r.1099-1102. Tot regel 1200 is er een beschrijving van welke kwalen de vrouw kan overkomen als zij niet of nauwelijks menstrueert, daarna volgt een aantal behandelmethoden. De behandelmethoden bestaat uit bijvoorbeeld aderlaten, rokingen, diverse kruidenmengsel die aangebracht moeten worden, waar de vrouw in moet baden of die gedronken moeten worden.

⁶⁴ Elaut, L., 1956, p. 145, r. 1503-1521.

⁶⁵ Zoals Lemay, H.R., 1992, p. 53, aangeeft is de slang een beeld voor de duivel en is de link met hekserij snel gelegd.

en haar zelf ook vergiftigd heeft. Het is immers een deel van haar natuur, van haar zijn⁶⁶. Het feit dat een man niet menstrueert komt doordat hij perfect, heet en sterk genoeg is om het overvloedige voedsel te verteren en om te zetten in zweet en haar⁶⁷.

2.3. Tweezaden theorie

In de regels 659-664 en 1697-1708 van *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* is er sprake van dat een vrouw evenals de man zaad produceert. Dit fenomeen wordt in de tweezaden theorie uitgewerkt.

De tweezaden theorie is een theorie waarover men in de Griekse oudheid al verschil van mening over had. Dit heeft zich in de Middeleeuwen voortgezet. De opties:

- Man en vrouw produceren beiden zaad;
 - Het zaad van de man en de vrouw is nodig voor de ontwikkeling van een kind⁶⁸.
 - Het zaad van de vrouw heeft geen toegevoegde waarde met betrekking tot de ontwikkeling van het kind, maar verdunt het dikke hete mannelijke zaad en zorgt voor een vlies om het kind. Dit vlies zorgt ervoor dat het zaad zich niet verspreidt of vermengt met ander zaad⁶⁹. Een ander doel van dit vlies is om het kind te beschermen tegen het menstratiebloed⁷⁰.
 - Het zaad van de vrouw dient als voeding voor het mannelijk zaad⁷¹
- Alleen de man produceert zaad en de vrouw niet. Een vrouw heeft geen zaad maar menstratiebloed dat functioneert als basismateriaal waaruit het zaad van de man een kind kan creëren⁷².

Ook is het soms onduidelijk of een vrouw zowel zaad als menstratiebloed produceert of dat het menstratiebloed als zaad fungeert. In bijvoorbeeld *De Secretis Mulierum* wordt gesproken van zuiver en onzuiver menstratiebloed, waarbij het zuivere gedeelte als zaad wordt gezien en het onzuivere gedeelte als afvalstof⁷³.

Zoals gezegd stamt deze discussie over zaad al uit de Griekse oudheid. Aristoteles geloofde niet in de theorie dat een vrouw ook zaad produceerde. Hij ging ervan uit dat zaad een overblijfsel is van bloed na verhitting. De man is heet genoeg om het bloed te

⁶⁶ Lemay, H.R., 1992, p. 53-58.

⁶⁷ Pahta, P., 1998, p. 171.

⁶⁸ Elaut, L., 1956, p. 138-139. Hier wordt vermeld dat het mannelijk zaad zorgt voor de groei en de ontwikkeling van het kind, het vrouwelijke zaad zorgt voor de materie waaruit het kind gevormd wordt, het basismateriaal.

⁶⁹ Jacquart, D. en Thomasset, C., *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*. Cambridge, Polity Press, 1988, p. 62-63.

⁷⁰ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 104-106, r. 956-971.

⁷¹ Pahta, P., 1998, p. 36.

⁷² Pahta, P., 1998, p. 35.

⁷³ Lemay, H.R., 1992, p. 67-68.

laten koken en daar zaad van te maken. Een vrouw is hiervoor te koud. Daardoor blijft er menstruatiebloed over. Wel zag Aristoteles dit menstruatiebloed als basismateriaal voor de ontwikkeling van het kind.

In tegenstelling tot Aristoteles had Hippocrates wel de overtuiging dat zowel de man als de vrouw zaad produceren, waardoor er bevruchting kan plaatsvinden⁷⁴. Galenus heeft deze theorie ook aangehangen. Niettemin was hij van mening dat de kwaliteit van het vrouwelijke zaad veel minder goed is dan de zaadkwaliteit van de man⁷⁵.

In de tekst *De secretis mulierum* wordt opgemerkt dat een vrouw pas zaad produceert als zij plezier beleeft. Een vrouw die niet geniet produceert geen zaad en zal dan ook niet zwanger worden!⁷⁶ De feiten blijken echter soms de theorie te achterhalen. Er zijn gevallen bekend van verkrachte vrouwen die toch zwanger werden. De uitleg die volgt is dat de vrouw er uiteindelijk dan toch van genoot, doordat zijn een zwakke natuur heeft⁷⁷.

2.4. De baarmoeder

Over de baarmoeder worden een paar belangwekkende zaken gezegd in *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*. Deze behoeven enige toelichting.

Meerkamerige baarmoeder: ‘...Oec heeft matrice VIJ hoelkine...’⁷⁸

In de Middeleeuwen werd de baarmoeder vaak beschreven als een omgekeerde fles⁷⁹. Over de indeling werd verschillend gedacht. De tweekamerige baarmoeder of de zevenkamerige baarmoeder zijn de meest voorkomende voorstellingen van zaken. Deze opvattingen bleven eeuwen lang van kracht, ondanks het feit dat men bij sectie geen bewijs voor meerdere kamers vond⁸⁰.

Hippocrates sprak al over meerdere kamers. Galenus heeft het idee van een tweekamerige baarmoeder uitgewerkt naar analogie van de twee vrouwelijke borsten. Een kamer aan de linkerkant, waar zich meisjes ontwikkelen en een kamer aan de rechterkant, voor de jongens⁸¹.

⁷⁴ Pahta, P., 1998, p. 34-35 en Jacquart, D. en Thomasset, C., 1988, p. 61-63.

⁷⁵ Jacquart, D. en Thomasset, C., 1988, p. 61-63.

⁷⁶ Jacquart, D. en Thomasset, C., 1988, p. 64.

⁷⁷ Cadden, J., *Meanings of sex difference in the Middle Ages. Medicine, science, and culture*. Cambridge, University Press, 1993, p. 93-96.

⁷⁸ Kuiper, W., 2012, r. 1637.

⁷⁹ Pahta, P., 1998, p. 38.

⁸⁰ Pahta, P., 1998, p.9 en Reisert, R., *Der Siebenkammerige Uterus. Studien zur mittelalterlichen Wirkungsgeschichte und Entfaltung eines embryologischen Gebärmuttermodells*. In: Würzburger medizinhistorische Forschungen, band 39. Pattensen, Horst Wellm Verlag, 1986, p. 8-9.

⁸¹ Pahta, P., 1998, p. 38 en Reisert, R., 1986, p. 21.

Het idee van de zevenkamerige baarmoeder komt in West-Europa voor het eerst in *De Spermate*^{82 83} naar voren omstreeks de 12e eeuw en heeft in de eeuwen daarna de meeste aanhangers. De baarmoeder is in deze visie verdeeld in drie kamers aan de linkerkant (voor meisjesbaby's) en driekamers aan de rechterkant (voor jongensbaby's) en één kamer in het midden (voor hermafrodieten)⁸⁴. Het getal zeven is geen willekeurig gekozen getal. Dit getal heeft een magische en mythische betekenis in de Oudheid en Middeleeuwen. Denk hierbij onder andere aan maanfasen, belangrijkste planeten, scheppingsdagen, deugden en doodzonden. Al deze voorbeelden komen in zeventvoud voor⁸⁵.

Linker- en rechterkant: '...Dat men in den rechtren wint den man, ende in de slinke wint dat wijf...'⁸⁶

In de theorie over de meerkamerige baarmoeder wordt van een linker- en rechterkant gesproken. De linkerkant van het lichaam wordt gezien als koud en de rechterkant als warm. Omdat de man warm is⁸⁷, zullen jongens zich aan de warme kant ontwikkelen en meisjes aan de koude kant. De koude linkerkant wordt verklaard uit het feit dat het hart, het warmtecentrum, links in het lichaam ligt. Het warme bloed wordt door de aderen, die aan de rechterkant uit het hart komen, vervoerd naar de andere organen⁸⁸. Een andere verklaring is het feit dat de lever aan de rechterkant ligt. De lever is van nature heet en met de rechterkant van het lichaam, en dus ook de rechterkant van de baarmoeder, verbonden⁸⁹.

Seksebepaling: '...sal men dwijf ter neder stoeten, metter rechter ziden neder ter erden, so sal dat kint een sone werden...'⁹⁰

De bepaling van de sekse van het kind is gebaseerd op verschillende theorieën. Ten eerste door de plaats waar het zaad in de baarmoeder terecht komt: links of rechts. Ten tweede door welke testikel het zaad wordt geproduceerd, de linker of de rechter, ofwel de koude of de warme testikel. Ten derde wie het meeste zaad produceert. Als de man het

⁸² Pahta, P., 1998, p. 173.

⁸³ Commentator B in *De Secretis mulierum* noemt de zevenkamerige baarmoede, in de tekst van *De Secretis mulierum* wordt dit niet genoemd. Lemay, H.R., 1992, p. 99-100.

⁸⁴ Pahta, P., 1998, p. 39.

⁸⁵ Reisert, R., 1986, p. 8-12.

⁸⁶ Kuiper, W., 2012, r. 1643-1644.

⁸⁷ Zoals we gezien hebben in de temperamentenleer.

⁸⁸ Lie, O.S.H. (e.a.), 2006, p. 80.

⁸⁹ Jacquart, D. en Thomasset, C., 1988, p. 51.

⁹⁰ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 118, r. 1258-1260.

meeste produceert wordt het een jongetje en als de vrouw het meeste produceert een meisje. Tenslotte kan ook nog de kwaliteit van het zaad de sekse bepalen⁹¹.

Wandelende baarmoeder: ‘... het gevalt somwile den vrouwen, dat haer matrix opheft, entrouwen...’⁹²

De Middelnederlandse en Latijnse teksten vermelden het fenomeen van een wandelende baarmoeder, die verstikking van andere organen kon veroorzaken. De vrouw werd dan ziek (zowel lichamelijk als geestelijk: melancholisch) en kon zelfs overlijden. De oorzaak werd gezocht in het ophopen van zaad of menstruatiebloed in de baarmoeder, doordat een vrouw geen of weinig gemeenschap had. Door de ophoping kwamen er dampen vrij die de baarmoeder omhoog stuwden. Een andere verklaring voor het verstikken van andere organen was dat het zaad of menstruatiebloed zelf door het lichaam werd verspreid en daar een giftige uitwerking had. Deze ziekte werd voornamelijk gezien bij weduwen en maagden. Als de baarmoeder aan de wandel ging, moest deze weer op de juiste plaats geduwd of gelokt worden. Dit laatste deed men door een nare geur voor de neus en een fijne geur bij de vagina te houden. De baarmoeder schrok van de nare geur en trok naar de fijne geur en kwam zo weer op de juiste plaats terecht. De beste oplossing was het hebben van gemeenschap (binnen een huwelijk) zodat door genot de vrouw haar zaad kon lozen. Als dit niet mogelijk was, werd masturberen ook wel als een oplossing gezien⁹³.

⁹¹ Pahta, P., 1998, p. 401-41 en Reisert, R., 1986, p. 16-18.

⁹² Kuiper, W., 2012, r.1659-1660.

⁹³ Jacquart, D. en Thomasset, C., 1988, p.173-175.

3. Vergelijking van opvattingen over de baarmoeder in de volkstalige traditie en de Latijnse traditie

3.1. Anatomie van de baarmoeder

Complexie⁹⁴

In *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* staat dat de complexie van de baarmoeder koud en droog is⁹⁵. In de andere Middelnederlandse bronnen wordt gesteld dat er in de baarmoeder een goede verhouding moet zijn tussen hitte, koude, vocht en droogte om zwanger te kunnen raken⁹⁶.

In *De Spermate* wordt gesteld dat de hitte van de baarmoeder de vrucht laat groeien⁹⁷. De andere twee Latijnse bronnen benadrukken de noodzaak van de goede verhouding tussen warmte, koude, vocht en droogte⁹⁸.

Vorm

Der mannen ende vrouwen heimelijcheit vermeldt dat de baarmoeder dezelfde vorm heeft als de maag.⁹⁹ In de andere Middelnederlandse teksten kom ik deze beschrijving niet tegen.

Met betrekking tot de Latijnse bronnen vermeldt alleen *De Spermate* iets over de vorm van baarmoeder. De baarmoeder kan volgens *De Spermate* verschillende vormen aannemen waarbij de vorm de gestalte van het kind bepaalt. Een korte nauwe baarmoeder geeft als resultaat een klein en slank kind¹⁰⁰.

⁹⁴ COMPLEXIE, znw. vr. Van lat. *complexio*, dat evenwel eerst in de middeleeuwen de bet. heeft aangenomen van *de eigenaardige verbinding en vermenging der vochten, waarvan de gesteldheid van iemands lichaam afhankelijk is, lichaamsgestel. Complexie, temperament, het lichaamsgestel vooral ten opzichte van zijn invloed op het karakter en humeur* (vgl. bij humore). Doch dat het woord ook *lichaamsgestel* in het algemeen beteekent, bewijst de uitdr. *cranc gecomplexiet* (vgl. mlat. *complexionatus*, ofra. *complexionné*), d. i. *van een zwak gestel*. Ook van levenlooze zaken.

Informatie overgenomen uit het Middelnederlandsch woordenboek, online versie via de bibliotheek Universiteit Utrecht toegankelijk.

⁹⁵ Kuiper, W., 2012, r. 1563.

⁹⁶ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 123. Elaut, L., 1956, p. 139.

⁹⁷ Pahta, P., 1998, p. 163.

⁹⁸ Green, M. H., 2002, p. 85. Lemay, H.R., 1992, p. 113, 137.

⁹⁹ Kuiper, W., 2012, r. 1561-1568.

¹⁰⁰ Pahta, P., 1998, p. 171.

Ligging

Der mannen ende vrouwen heimelijcheit situeert de baarmoeder in de buikholte onder de lever en de maag¹⁰¹. Na een bevalling of door kou kan de baarmoeder verzakken of zelfs uit het lichaam zakken¹⁰². Als gevolg van te weinig gemeenschap, hoopt het vrouwelijke zaad zich op en gaat rotten. De dampen die dan vrijkomen stuwen de baarmoeder omhoog¹⁰³. *Der vrouwen heimelijcheit* situeert de baarmoeder dicht tegen de maag aan¹⁰⁴. Als een vrouw niet menstrueert kan zij problemen krijgen met de baarmoeder, die aan de wandel gaat. Dit kan veroorzaakt worden door te weinig gemeenschap. Gemeenschap wekt namelijk de menstruatie op¹⁰⁵. Na een bevalling wil de baarmoeder nog wel eens naar het hart schieten, waardoor de vrouw sterft¹⁰⁶. In *Van smeinscen lede* wordt niets over de ligging van de baarmoeder gezegd.

De *Trotula* vermeldt ook het verzakken van de baarmoeder als gevolg van een bevalling. In de *Trotula* wordt uitgelegd dat dit te maken heeft met door kou verzwakte gewrichtsbanden en koude humoren¹⁰⁷. Het opstijgen van de baarmoeder is het gevolg van rottend zaad in de baarmoeder. Dit zaad hoopt zich door een gebrek aan gemeenschap op¹⁰⁸. Ook in *De secretis mulierum* is de bevalling veroorzaker van het verzakken van de baarmoeder¹⁰⁹. Rottend zaad en giftig menstratiebloed zorgen voor het opstijgen van de baarmoeder. Gemeenschap wekt menstruatie op en laat het zaad vrijkomen¹¹⁰. *De Spermate* maakt geen vermelding van een verzakkende of opstijgende baarmoeder.

Aderen

In *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* worden twee aderen uitvoerig beschreven. Deze vertakken zich vanuit de lever naar de baarmoeder en naar de kin van de vrouw. De aderen vervoeren het menstratiebloed. Als de vrouw zwanger is vervoeren de aderen het door de lever in melk omgezette menstratiebloed naar de vrucht. Als de

¹⁰¹ Kuiper, W., 2012, r. 791-800.

¹⁰² Kuiper, W., 2012, r. 1776-1800.

¹⁰³ Kuiper, W., 2012, r. 1659-1724.

¹⁰⁴ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 64, r. 60-62.

¹⁰⁵ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 138-140, r. 1680-1705.

¹⁰⁶ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p.104, r. 937-943.

¹⁰⁷ Green, M. H., 2002, p. 72-73.

¹⁰⁸ Green, M. H., 2002, p. 71-72.

¹⁰⁹ Lemay, H.R., 1992, p. 107.

¹¹⁰ Lemay, H.R., 1992, p. 132-134.

aderen bij de baarmoeder verstopt zijn gaat het bloed richting de kin en krijgt de vrouw een bloedneus¹¹¹.

Der vrouwen heimelijcheit vermeldt dat alle aderen van de vrouw samenkomen in de baarmoeder¹¹². De aderen vervoeren het menstruatiebloed en bij zwangerschap het tot voeding omgezette menstruatiebloed¹¹³. Tevens zorgen de aderen voor genot bij gemeenschap¹¹⁴.

Van smeinscen lede noemt geen aderen bij de baarmoeder.

De *Trotula* vermeldt dat de baarmoeder aderen heeft waardoor de menstruatie wordt geregeld. Verder wordt er niet over aderen geschreven¹¹⁵.

In *De secretis mulierum* wordt gesproken over aderen die het menstruatiebloed vanuit de baarmoeder naar het vrouwelijk lid vervoeren. Ook lopen er twee aderen van de baarmoeder naar de borsten: bij een zwangerschap wordt daar het menstruatiebloed tot melk gekookt¹¹⁶. Bij de conceptie ontwikkelt zich als eerste een ader die door de baarmoederwand groeit en vervolgens naar de borsten loopt. Dit is de navelstreng waardoor het kind gevoed wordt. Na de bevalling lost de navelstreng vanzelf op door de hitte van de moeder. Als de vrouw opnieuw zwanger is, ontwikkelt de navelstreng zich spontaan opnieuw¹¹⁷.

De tekst *De Spermate* spreekt alleen van een aantal smalle bloedvaten die bij bevruchting een levenskracht aantrekken. Deze levenskracht of geest verzorgt de buitenkant van de baarmoeder en een andere geest voedt het zaad in de baarmoeder, opdat het kan groeien¹¹⁸.

Baarmoedermond

In *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* is er sprake van twee monden bij de baarmoeder. De binnenste mond wordt vulva genoemd en is afgesloten, behalve bij gemeenschap. De buitenste mond is de baarmoedermond en deze staat altijd open¹¹⁹. De ruimte tussen de monden is hol¹²⁰. Zodra de vulva zaad heeft ontvangen sluit zij de baarmoeder af¹²¹.

¹¹¹ Kuiper, W., 2012, r. 784-839.

¹¹² Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 106, r. 975-977.

¹¹³ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 74-75, r. 297-308 en p. 106, r. 984-986.

¹¹⁴ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 70, r. 184-189.

¹¹⁵ Green, M. H., 2002, p. 69.

¹¹⁶ Lemay, H.R., 1992, p. 71.

¹¹⁷ Lemay, H.R., 1992, p. 109-111.

¹¹⁸ Pahta, P., 1998, p. 163.

¹¹⁹ Kuiper, W., 2012, r. 1615-1630.

¹²⁰ Kuiper, W., 2012, r. 1308.

¹²¹ Kuiper, W., 2012, r. 1625-1626.

Bij *Der vrouwen heimelijcheit* wordt er niet gesproken over twee monden. Wel is er sprake van het sluiten van de baarmoeder na het ontvangen van zaad¹²². In deze tekst wordt melding gemaakt van het maagdenvlies, een vlies dat pijn veroorzaakt en de vrouw vaak laat bloeden bij de eerste keren gemeenschap. Na een tijdje is dit vlies verhard en heeft de vrouw er geen last meer van¹²³. Een opmerkelijk verschijnsel is de aanwezigheid van een ijzeren voorwerp in de vagina tijdens de maanstonen. Slechte vrouwen maken hier soms gebruik van om de penis te verwonden¹²⁴.

Van smeinscen lede noemt alleen de vulva die, om het zaad vast te houden, zich sluit na de conceptie¹²⁵.

In alle drie de Middelnederlandse teksten komt de zinsnede voor dat na het ontvangen van zaad door de baarmoeder, deze zich zo strak samentrekt dat er geen naald meer naar binnen kan. In *Van smeinscen lede* wordt Hippocrates als autoriteit bij deze uitspraak aangehaald. De andere bronnen noemen geen naam¹²⁶.

De *Trotula* koppelt de baarmoedermond aan de vagina. Bij de conceptie maakt de baarmoedermond zich los van de vagina¹²⁷.

In *De secretis mulierum* wordt niet duidelijk aangegeven of er meerdere monden zijn. De vulva wordt de deur van de baarmoeder genoemd¹²⁸. Er is sprake van twee maagdenvliezen, één in de lengterichting en één in de breedteligging, die bij de eerste gemeenschap kapot gestoten worden¹²⁹. De opmerking dat de baarmoeder zich hermetisch sluit nadat zowel het zaad van de man als van de vrouw binnen is, komt in de Latijnse bronnen alleen voor in *De secretis mulierum*. 'Er kan nog geen naald naar binnen' heeft Avicenna hierover gezegd¹³⁰.

Evenals in *Der vrouwen heimelijcheit* wordt hier gesproken over een ijzeren voorwerp dat sommige slechte vrouwen in de vagina stoppen om de penis van de man te verwonden^{131, 132}. *De Spermate* zegt niets over de baarmoedermond.

¹²² Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 64, r. 63-75.

¹²³ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 128-130, r. 1479-1492.

¹²⁴ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 86, r. 549-557.

¹²⁵ Elaut, L., 1956, p. 133, r. 1176-1181.

¹²⁶ Kuiper, W., 2012, r. 1625-1626, Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 64, r. 63-75 en Elaut, L., 1956, p. 139, r. 1352-1355.

¹²⁷ Green, M. H., 2002, p. 91.

¹²⁸ Lemay, H.R., 1992, p. 67-68.

¹²⁹ Lemay, H.R., 1992, p. 70, 126-127.

¹³⁰ Lemay, H.R., 1992, p. 65-66.

¹³¹ Lemay, H.R., 1992, p. 88-90.

¹³² Commentator B geeft een uitleg over dit ijzeren voorwerp. Het kan 2 dingen betekenen. Een ijzeren voorwerp in de letterlijke betekenis of een stof als bijvoorbeeld aluin dat gebruikt wordt bij cauteriseren. De commentator geeft aan dat het laatste waarschijnlijk bedoeld is door de auteur. Lemay, H.R., 1992, p. 89.

Baarmoederholte

De teksten *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* en *Der vrouwen heimelijcheit* noemen het verschijnsel van een zevenkamerige baarmoeder¹³³. In *Van smeinscen lede* lijkt gezegd te worden dat er maar twee kamers zijn¹³⁴.

Der vrouwen heimelijcheit en *Van smeinscen lede* noemen beide een vlies dat het kind beschermt in de baarmoeder¹³⁵.

De *Trotula* geeft geen informatie over een aantal kamers in de baarmoeder of een vlies dat het kind zou beschermen. *De secretis mulierum* spreekt van meerdere kamers. Commentaar B voegt daaraan toe dat het om zeven kamers gaat. Het commentaar B is echter van een latere datum dan de oorspronkelijke tekst¹³⁶. Het beschermende vlies om het kind is ook in *De secretis mulierum* beschreven¹³⁷.

In de tekst *De Spermate* komt duidelijk naar voren dat de baarmoeder zeven kamers heeft. Drie kamers aan de rechterzijde, waar jongetjes zich ontwikkelen en drie kamers aan de linkerzijde waar meisjes groeien. In het midden is een kamer waar hermafrodieten zich ontwikkelen. De kwaliteit en hoeveelheid van het zaad van de man en van de vrouw hebben overigens ook invloed op het geslacht en kenmerken van het kind¹³⁸.

3.2. Functie van de baarmoeder

Voortplanting

In alle teksten wordt de baarmoeder als orgaan van voortplanting genoemd¹³⁹. De baarmoeder is de plaats waar het zaad wordt opgevangen en waar de vrucht groeit. Alle teksten gaan uit van de tweezaden theorie, waarbij zowel de man als de vrouw zaad moeten produceren voor de conceptie. Daarnaast wordt in alle Middelnederlandse teksten en in de *Trotula* aangegeven dat een vrouw pas vruchtbaar is als zij menstrueert, als zij 'bloemen' heeft¹⁴⁰, de twee andere Latijnse teksten noemen dit niet. Een vrouw

¹³³ Kuiper, W., 2012, r. 1637-1650. Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 88, r. 596-604.

¹³⁴ Elaut, L., 1956, p. 141, r. 1396-1412.

¹³⁵ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 104-106, r. 956-971 en Elaut, L, p. 141, r. 1416-1423.

¹³⁶ Lemay, H.R., 1992, p. 70 en p. 99-100.

¹³⁷ Lemay, H.R., 1992, p. 108.

¹³⁸ Pahta, P., 1998, p. 173, 187.

¹³⁹ Kuiper, W., 2012, r. 986-1018. Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 64, r. 40-58. Elaut, L., 1956, p. 133, r. 1176-1181. Green, M. H., 2002, p. 66. Lemay, H.R., 1992, p. 64. Pahta, P., 1998, p. 161-163.

¹⁴⁰ Kuiper, W., 2012, r. 1061-1062. Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 72, r. 245-249. Elaut, L., 1956, p. 141, r. 1394-1395. Green, M. H., 2002, p. 66.

stopt met menstrueren bij een zwangerschap. Het bloed dient dan als voeding voor het kind¹⁴¹. De *Trotula* en *De Spermate* maken hier geen melding van.

De secretis mulierum is de enige tekst waar wordt vermeld dat het menstruatiebloed gelijk staat met zaad¹⁴². Er wordt uitgelegd dat menstruatie uit twee verschillende substanties bestaat, namelijk een zuiver en onzuiver deel. Het zuivere deel is het materiaal waaruit een kind kan groeien. Het onzuivere deel is niet verteerd voedsel¹⁴³. Daarnaast wordt alleen in deze tekst uitgelegd waar het zaad van de vrouw bewaard wordt. De vrouw heeft net als de man testikels, waarin zaad geproduceerd wordt. De testikels liggen in het lichaam en zijn aan de achterkant van de baarmoeder vastgemaakt¹⁴⁴. De testikels liggen na de holle ruimtes waar het menstruatiebloed doorheen gevoerd wordt.

Balans

'...die heetste wijfs couder zijn/dan die couste man, seit dLatijn...'¹⁴⁵ Vanwege dit gegeven is de vrouw niet in staat haar afvalstoffen te verteren. Om niet vergiftigd te worden door deze afvalstoffen moet een vrouw menstrueren om de balans in haar lichaam weer te herstellen en ziekten te voorkomen¹⁴⁶. Alle teksten presenteren dit als een vaststaand feit¹⁴⁷.

Genot

In de Middelnederlandse teksten *Der vrouwen heimelijcheit* en *Van smeinscen lede* komt het begrip genot ter sprake. *Der vrouwen heimelijcheit* geeft aan dat zowel de man als de vrouw moeten genieten. Uit de tekst is niet duidelijk op te maken of dit nodig is om het

¹⁴¹ Kuiper, W., 2012, r. 829-842. Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 74-75, r. 297-308, p. 106, r. 984-986. Elaut, L., 1956, p. 145, r. 1500-1509. Lemay, H.R., 1992, p. 71.

¹⁴² Lemay, H.R., 1992, p. 70.

¹⁴³ Lemay, H.R., 1992, p. 67-68.

¹⁴⁴ Lemay, H.R., 1992, p. 62.

¹⁴⁵ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 66, r. 90-91. Deze quote is ook in *Het boek van Sidrac* te vinden, hier in het kader van het verdragen van wellust: O. S. H. Lie e.a., *Het boek van Sidrac, een honderdtal vragen uit een Middeleeuwse encyclopedie*. Verloren, Hilversum, 2006, p. 91, vraag 235. In *Der mannen ende vrouwen heimelijchede* komt een variant voor: Kuiper, W., 2012, r. 1577-1578. Van R. Jansen-Sieben leren we dat de uitspraak van Galenus komt: Jansen-Sieben, R., 'De vrouw in de medische literatuur'. In: Stuip, R.E.V. en Vellekoop, C. (red.), *Middeleeuwers over vrouwen*. HES uitgevers, Utrecht, 1985, deel 2, p. 160.

¹⁴⁶ Green, M. H., 2002, p. 66.

¹⁴⁷ Kuiper, W., 2012, r. 1047-1061, r. 1405-1459. Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 66, r. 79-95. Elaut, L., 1956, p. 140-141, r. 1380-1395. Green, M. H., 2002, p. 66. Lemay, H.R., 1992, p. 67-68. Pahta, P., 1998, p. 169.

zaad vrij te laten komen¹⁴⁸. Jonge vrouwen kunnen sterven als zij niet op tijd
gemeenschap hebben, als zij hun lusten niet kunnen bevredigen^{149, 150}

Tijdens de zwangerschap menstrueert de vrouw niet. Ze heeft dan wel veel behoefte aan
gemeenschap. Dit komt doordat het menstruatiebloed dat in de vrouw achterblijft haar
inwendig verhit¹⁵¹. Het centrum van genot van de vrouw ligt in de navel¹⁵². In *Van
smeinscen lede* wordt melding gemaakt van het feit dat de vrouw evenals de man een
plaats van wellust heeft. Deze is gesitueerd rondom de navel. Bij de man ligt dit
'genotscentrum' in de nieren^{153, 154}

Bij de Latijnse bronnen komt het begrip genot alleen bij *De secretis mulierum* voor. Als
een vrouw zwanger is heeft ze vaak veel behoefte aan gemeenschap. Dit komt omdat er
geen menstruatie is die het overtollige afval kan verdrijven. Deze materie hoopt zich op in
de vulva en verhit deze, waardoor er veel behoefte is aan gemeenschap¹⁵⁵. Te vaak
gemeenschap omdat het zo plezierig is, heeft echter nadelige gevolgen bij een
zwangerschap. Het embryo is dan van mindere kwaliteit¹⁵⁶.

Genot is wel noodzakelijk om het zaad op te wekken en een bevruchting te kunnen
veroorzaken¹⁵⁷.

¹⁴⁸ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 64, r. 51-53. Hier lijkt gezegd te worden dat als een paar gemeenschap heeft zaad vrij komt. Aan het einde van de tekst (r. 1777-1785) lijkt gezegd te worden dat een vrouw zwanger kan worden zonder genot, maar er wordt wel geadviseerd met de vrouw te spelen totdat ze verlangt naar gemeenschap.

¹⁴⁹ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 140, r. 1713-1715, 1724-1731.

¹⁵⁰ In *Der mannen ende vrouwen heimelijchede* komt ook het voorbeeld voor dat jonge vrouwen zonder gemeenschap allerlei kwalen kunnen krijgen, echter daar is het meer gericht op het in balans brengen van de humoren (Kuiper, W., 2012, r.1697-1721). In *Der vrouwen heimelijcheit* is het omdat een vrouw haar verlangen moet vervullen.

¹⁵¹ Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 70, r. 194-203.

¹⁵² Lie, O.S.H., en Kuiper, W., 2011, p. 130, r. 1493-1495. NB: ligt hier een link met de tekst in p. 106, r. 975-977, waar geschreven wordt dat alle aderen in de baarmoeder samenkomen?

¹⁵³ Elaut, L., 1956, p. 133, r. 1183-1196.

¹⁵⁴ Idem Lie, O.S.H., en Kuiper, W., p. 130, r. 1493-1495.

¹⁵⁵ Lemay, H.R., 1992, p. 76.

¹⁵⁶ Lemay, H.R., 1992, p. 138.

¹⁵⁷ Lemay, H.R., 1992, p. 114.

Conclusie

De anatomie

De teksten geven geen eenduidig beeld van de anatomische vorm en ligging van de baarmoeder.

De Latijnse teksten besteden minder uitgebreid aandacht aan de anatomie dan de Middelnederlandse teksten. Mogelijk ligt de oorzaak in de vernacularisatie. Met de opkomst van universiteiten kwam de vernacularisatie tot bloei. De kennis die voordien alleen toegankelijk was voor de elite, werd nu ontsloten voor het gewone volk. Het volk had meer behoefte aan praktisch toepasbare kennis dan aan natuurfilosofische opvattingen.

De functie

Alle teksten zijn eensluidend over de twee belangrijkste functies van de baarmoeder: de voortplanting en de balans van de humoren. In de teksten *Der vrouwen heimelijcheit* en *De secretis mulierum* is het beleven van genot ook een functie die gerelateerd is aan de baarmoeder.

Verhouding Middelnederlandse en Latijnse teksten

In het kader van dit onderzoek is het moeilijk om de Latijnse met de Middelnederlandse opvattingen te vergelijken. Zowel in de Latijnse als in de Middelnederlandse teksten komen onderlinge verschillen voor. Daarnaast is het bekend dat de Middelnederlandse teksten tot op zekere hoogte zijn beïnvloed door de Latijnse bronnen en de mondelinge traditie. Door deze verwevenheid is een zuivere vergelijking van de verschillende teksten niet goed mogelijk. Toch wordt hieronder een poging gedaan tot een vergelijking tussen de Latijnse en Middelnederlandse teksten, gerangschikt naar onderwerp.

Complexie

Twee Latijnse bronnen en twee Middelnederlandse bronnen hebben dezelfde opvatting over een goede verhouding tussen de vier verschillende humoren van de baarmoeder. Deze goede verhouding is noodzakelijk voor conceptie. Dit spreekt vanzelf in het kader van de temperamentenleer.

De derde Middelnederlandse bron *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* noemt slechts twee van de vier humorale eigenschappen: de droge en koude. Bovendien valt op dat hier over een droge complexie wordt gesproken, terwijl de vrouw volgens de temperamentenleer overwegend vochtig is. Dit hoeft niet met elkaar in strijd te zijn want deze eigenschappen zijn

betrekkelijk. Bijvoorbeeld, in het koude en vochtige vrouwelijke lichaam bevindt zich niettemin een lever met hete en droge eigenschappen.

De Spermate, de derde Latijnse bron, stelt dat de baarmoeder tijdens de zwangerschap een hete complexie heeft, waardoor de vrucht gaat groeien. Dit lijkt strijdig met de temperamentenleer waarin de vrouw als koud wordt gezien. Echter, de complexie van de baarmoeder wordt tijdens de zwangerschap heter doordat het menstruatiebloed niet wordt afgevoerd.

Vorm

De Latijnse bronnen vormen geen basis voor de Middelnederlandse opvatting over de vorm van de baarmoeder, zoals die in *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* wordt beschreven. De *Spermate* schetst een beeld dat niet in de Middelnederlandse teksten is overgenomen, dit beeld is ook niet in de overige Latijnse teksten te vinden.

Ligging

Der mannen ende vrouwen heimelijcheit, *Der vrouwen heimelijcheit*, de *Trotula* en *De secretis mulierum* presenteren een identieke opvatting over de mogelijke oorzaken van de verzakking van de baarmoeder. Wel verschillen deze bronnen in hun opvattingen over de oorzaak van het opstijgen van de baarmoeder. Dit kan komen door rottend zaak, opgehoopt menstruatiebloed of aan beide. *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit* en de *Trotula* noemen rottend zaad als oorzaak, *Der vrouwen heimelijcheit* wijt dit verschijnsel aan menstruatiebloed en *De secretis mulierum* noemt beide. Ook hier is de overeenkomst te verklaren door het gezag van de *Trotula* als bron voor *Der mannen ende vrouwen heimelijcheit*. Het verschil tussen *Der vrouwen heimelijcheit* en haar brontekst, *De secretis mulierum*, kan worden verklaard doordat in *De secretis mulierum* de begrippen zaad en menstruatiebloed niet duidelijk gedefinieerd zijn (zie paragraaf 3.2: voortplanting).

Aderen

Alle bronnen spreken over de anatomie en de functie van aderen, behalve *Van smeinscen lede* en *De Spermate*. De aderen rondom de baarmoeder worden als vervoerders van menstruatiebloed en van voeding voor het ongeborn kind gezien. Er wordt geen eenduidig beeld gegeven over het verloop van deze aderen. Maar in de teksten lopen er consequent aderen van de baarmoeder naar de lever of de borsten, die tijdens de zwangerschap het menstruatiebloed koken tot babyvoedsel.

Baarmoedermond

Der vrouwen heimelijcheit noemt als enige Middelnederlandse tekst het maagdenvlies en de aanwezigheid van een ijzeren voorwerp in de baarmoedermond. Deze informatie komt in de Latijnse bronnen alleen bij *De secretis mulierum* voor. Het is zeer aannemelijk dat *Der vrouwen heimelijcheit* deze ideeën heeft overgenomen uit haar bron.

Het is opvallend dat alle drie de Middelnederlandse bronnen dezelfde uitspraak aanhalen over het sluiten van de baarmoeder na het ontvangen van zaad, terwijl dit maar in één Latijnse bron voorkomt. Deze uitspraak wordt in de bronnen aan verschillende autoriteiten toegeschreven. Het is onbekend wie of wat de authentieke bron is van deze uitspraak.

Voortplanting

In *De secretis mulierum* wordt uitgelegd dat zaad en menstratiebloed tot dezelfde materie behoren. In het kader van de natuurfilosofische benadering in dit werk, waarbij samenhangende verklaringen worden gezocht voor bepaalde fenomenen, is deze uitleg goed te rijmen. De uitleg waartoe de testikels toe dienen is opvallend omdat de schijn wordt gewekt dat er toch een scheiding is tussen menstratiebloed en zaad. De verklaring kan zijn dat het menstratiebloed door de testikels heen vloeit en zich daar vermengt met het zaad, waarbij het zuivere en het onzuivere deel ontstaat. Geen van de andere bronnen gaat op dit onderwerp in.

Genot

De opvattingen over genot van de vrouw tijdens de zwangerschap stemmen in de teksten *Der vrouwen heimelijcheit* en *De secretis mulierum* overeen. Dit is niet verwonderlijk, omdat het Middelnederlandse werk *De secretis mulierum* als bron heeft gebruikt.

De opvatting over de navel als genotscentrum van de vrouw in de twee genoemde Middelnederlandse werken zou verklaard kunnen worden door het feit dat ze beide in groep D van de categorisering in hoofdstuk 1 vallen. Wellicht is *De natura rerum* de bron van deze opvatting.

Tot slot

Het meest intrigerende dat in dit onderzoek naar voren komt, vind ik de ambivalente opvattingen over de baarmoeder. Naar mijn mening is dit de karikatuur van het algemene beeld dat men had van de vrouw. De vrouw werd gezien als een niet volledig ontwikkeld, incompleet, minderwaardig mens. Ook de baarmoeder werd gezien als een niet volledig

ontwikkeld orgaan. Het bevat zelfs gif en afvalstoffen. Daarentegen is het wel een orgaan dat kinderen voortbrengt en de vrouw in leven houdt.

De middeleeuwse opvatting over de baarmoeder blijft een raadsel: het is zowel een zegen als een vloek!

Literatuurlijst

- Baldwin, J.W., 'Five discourses on desire: sexuality and gender in Northern France around 1200'. In: *Speculum, a journal of medieval studies*. Jaargang 1991, volume 66, p. 797-819.
- Biemans, J.A.A.M., 'Het chirurgijnsboek van Jan van Aalter. Over schaalvergroting en nieuwe toepassingen bij de productie en vormgeving van het handgeschreven boek in de veertiende eeuw.' In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, jaargang 6, 1999, p. 67-86.
- Cadden, J., *Meanings of sex difference in the Middle Ages. Medicine, science, and culture*. Cambridge, University Press, 1993.
- Dean-Jones, L., *Women's Bodies in classical Greek science*. Clarendon Press, Oxford, 1994.
- Elaut, L., *Van Smeinscen lede, een middelnederlands geneeskundig geschrift zijn betekenis in het raam van de medische literatuur der dertiende eeuw*. Scheerders van Kerchove N.V., Sint-Niklaas, 1956.
- Faraone, C.A., 'Magical and Medical Approaches to the Wandering Womb in the Ancient Greek World'. In: *Classical Antiquity*. Jaargang 30/1, 2011, p 1-32.
- Green, M.H., *Women's healthcare in the Medieval West*. Ashgate/Variorum, Aldershot, 2000.
- Green, M. H. (ed. and transl.), *The Trotula. An English Translation of the Medieval Compendium of Women's Medicine*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2002.
- Goyens, M., Leemans, P. de., Smets, A. (eds.), *Science Translated. Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*. University Press, Leuven, 2008.

- Huizenga, E., *Een nuttelijke practijke van cirurgien. Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818*. Verloren, Hilversum, 1997.
- Huizenga, E., *Het Weense arteshandschrift, diplomatische editie*. Verloren, Hilversum, 2004.
- Huizenga, E., *Bitterzoete balsem, geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen*. Verloren, Hilversum, 2004.
- Jacquart, D. en Thomasset, C., *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*. Polity Press, Cambridge, 1988.
- Jansen-Sieben, R., 'De vrouw in de medische literatuur'. In: Stuip, R.E.V. en Vellekoop, C. (red.), *Middeleeuwers over vrouwen*. HES uitgevers, Utrecht, 1985, deel 2.
- Kooper, E., Moeders en meerlingen in de Middeleeuwse Letterkunde. In: *Madoc*. Jaargang 11/1, 1997, p. 228-234.
- Kuiper, W., *Der mannen ende vrouwen heimelijchede*. Werkeditie, 2012.
- Lemay, H. R.(trans.), *Women's Secrets: A Translation of Pseudo-Albertus Magnus' De secretis mulierum' with Commentaries*. State University of New York Press, Albany, 1992.
- Lie, O.S.H., *Vrouwengeheimen. Geneeskunst en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur*. Uitgeverij De Buitenkant, Leiden, 1999.
- Lie, O.S.H., e.a., *Het boek van Sidrac, een honderdtal vragen uit een Middeleeuwse encyclopedie*. Verloren, Hilversum, 2006.
- Lie, O.S.H., en Kuiper, W., *The Secrets of Women in Middle Dutch. A bilingual edition of Der vrouwen heimelijcheit in Ghent University Library Ms 444*. Verloren, Hilversum, 2011.

- Pahta, P., *Medieval Embryology in the Vernacular: The Case of 'De Spermate'*. Société Néophilologique, Helsinki, 1998.
- Reisert, R., *Der Siebenkammerige Uterus. Studien zur mittelalterlichen Wirkungsgeschichte und Entfaltung eines embryologischen Gebärmuttermodells*. In: Würzburger medizinhistorische Forschungen, band 39. Horst Wellm Verlag, Pattensen, 1986.
- Sherwood-Smith, M., 'God and Gynecology: Women's secrets in the Dutch Historiebijbel van 1360'. In: *German Life and Letters*. Jaargang 50/4, 1997, p. 390-402.
- Wack, M.F., *Lovesickness in the Middle Ages. The Viaticum and its commentaries*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1990.